

*§ 4.10 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ
СУТІ ПОЗИТИВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ ВЧИТЕЛЯ З
УЧНЯМИ (Савчин М.В., Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка)*

Вступ. Загальноцивілізаційні тенденції (інформатизація, роботизація, спрощення уявлення про людину, зокрема, зведення її до єдності психіки та тіла та його реалізації в суспільному житті і, як наслідок, застосування маніпулятивних технологій у всіх сферах життєдіяльності суспільством, оволодіння сучасними школярами кліповим мисленням та життя у віртуальному просторі (інтернетзалежність, ігроманія), неврахування духовного начала в людині стали проблемою освітнього процесу. Сучасні школярі потребують постійного драйву, позитивної енергетики та легкого навчання. Зростаючі вимоги до вчителя зумовлюють емоційне, професійне, а часом і особистісне вигорання.

Неоптимальність педагогічної взаємодії, зумовлене, окрім суперечливої зовнішньої соціальної детермінації, практикою підготовки вчителів, нормативними та управлінськими діями адміністративних органів, також зумовлено методологічними проблемами. Так, у педагогічній науці виявлено одностороннє, редуковане обґрунтування, наприклад, практики педагогічної толерантності, в якій головний принцип «толерантність» фактично передбачає зниження рівня моральних вимог до педагога та учнів, дитиноцентрований підхід [1; 2; 3], в якому в центр уваги ставиться дитина, а поза увагою вчитель, зокрема, його ресурси, коли до нього ставляться тільки вимоги, а не враховуються можливості. У наукових дослідженнях недостатньо враховується автентичний ідеал розвиненої в духовному, моральному, соціальному, психологічному

(інтелектуальному, емоційному) та тілесному планах людини (дитина, молодший школяр, юнак) [4; 5]. У теоретичній тезі про особистісно зорієнтовану педагогіку, ніби й акцентується увага на особистість школяра, але не дається відповіді, якою вона має бути, за дужки виноситься особистість вчителя, який володіючи нездоровим внутрішнім світом не зможе сприяти становленню здорової особистості вихованця [6; 7; 8]. Загальновизнано, що одним із принципів педагогіки є індивідуальний підхід [9; 10], послідовна реалізація якого не завжди має позитивні наслідки. Глибший теоретико-методологічний аналіз показує, що здорова індивідуальність людини передбачає її інтеграцію із загальнолюдським, тобто, здорова індивідуальність в своїй основі має спільнісне для всіх людей – духовні здатності, загальнолюдські цінності, спільні екзистенційні переживання тощо. У своєму житті люди з нездоровою індивідуальністю протиставляють себе загальнолюдському, що зумовлює непорозуміння, суперечності, а той конфлікти. Але навіть, геній, володіючи індивідуально-неповторним талантом, завжди виходить у своїй творчості на загальнолюдське, зокрема, духовне начало в людині. Окрім того, нічим необмежена індивідуальність прагне до абсолютної свободи, а фактично, вседозволеності, яка не пов'язана з відповідальністю, у своїй основі має свободу для себе.

Для повноцінної взаємодії необхідний не просто обмін та координація дій суб'єктів, а її спрямованість на виникнення у групі (навчальному класі) людської спільноти, спорідненості (спільність інтересів, поглядів, переживань, узгодженість стратегій і тактик розв'язування проблем та вирішення завдань чи прийняття рішень, координованість зусиль, вправленість). У повноцінній взаємодії відбувається планування спільної діяльності (узгодженість цілей, розподіл завдань та функцій,

взаємне регулювання (взаємоконтроль, взаємооцінювання, фіксація групового досвіду тощо), взаємовплив на особистісні та суб'єктні характеристики учасників взаємодії (взаємодопомога, взаємопідтримка, взаємостимулювання тощо). Вона передбачає активну участь кожного учасника взаємодії у розв'язанні спільного завдання (виконання дій), але й докладання зусиль з коригуванням своїх дій та дій іншого, врахуванням актуального власного досвіду та досвіду інших, активізацією особистісного потенціалу (характер, здібності, воля, досвід, компетенції) як власних, так і партнера (партнерів).

Психолого-педагогічні дослідження показують, що освітня взаємодія вчителя та учнів (класу, мікрогруп) часто характеризується неоптимальністю, деструктивністю чи навіть конфліктністю. Це спричинено особистісними та професійними характеристиками конкретного вчителя, особливостями учнів, конкретними умовами класу та школи (школа у великому місті чи містечку, міська чи сільська школа) [11; 12]. Така ситуація зумовленатакож теоретично-методологічними уявленнями у педагогічній науці про взаємодію вчителя та учня, про що йшлося вище, її спрямованістю, змістовим наповненням, технологічною забезпеченістю, наприклад, неврахування вимоги до учнів поважати гідність вчителя, засвоєними та реалізованими у професійній діяльності уявленнями вчителів-практикантів про взаємодію, неадекватність уявлень про таку взаємодію у керівників закладів освіти та батьків.

Наші емпіричні дослідження та методологічний аналіз показують, що педагог може розглядати учня (учнів) як: а) об'єкта, яким можна керувати, маніпулювати, активно односторонньо впливати на нього, змушувати, заставляти тощо; б) суб'єкта, що насамперед, передбачає організацію його

діяльності, зокрема, навчальної, без врахування його особистісних характеристик; в) як неповторну особистість, яка володіє загальнолюдськими здатностями та індивідуальними характеристиками, що є основою повноцінної взаємодії. Аналогічно, учень може ставитися до педагога як до: а) об'єкта (джерела інформації, знань, досвіду) і не вступати з ним у особистісно-особистісну взаємодію; б) суб'єкта, що володіє компетенціями, вміннями та навичками, які він хоче перейняти від вчителя; в) неповторної особистості зі своїми потребами, намірами, переживаннями, життєвим досвідом життєвою долею, проблемами, що на практиці зустрічається дуже рідко. Відтак, у процесі взаємодії виділяються такі взаємні позиції: 1) вчитель як суб'єкт – учні як об'єкти; 2) вчитель як суб'єкт – учні як суб'єкти; 3) вчитель як неповторна особистість – учень як неповторна особистість. Позиція вчителя як об'єкта і учнів як об'єктів виглядає нереальною.

Виклад основного матеріалу. Наш методологічний аналіз показує, що в системі освіти, особливо у сфері виховання і розвитку педагог мав би орієнтуватися на найвищі стандарти щодо результатів діяльності та розвитку учнів і себе особисто. Звичайно, реально одержувані результати будуть нижчими, що зумовлено конкретними умовами, особливостями школярів та можливостями самого педагога. Орієнтація педагогічної науки та освіти загалом, на нижчі стандарти, наприклад, не на духовність трансцендентного походження, а духовність як загальнолюдські цінності, на моральність соціальної природи, а не на моральність духовної природи, розгляд людини в єдності психіки (та особистості) і тіла та неврахування онтології духовної трансцендентної природи [13; 14; 15; 16].

Усе зазначене ставить завдання пошуку шляхів оптимізації освітнього процесу в школі в єдності субпроцесів

навчання, виховання і розвитку, підготовку вчителя до нового рівня взаємодії із сучасними учнями в нових реаліях. Завдання психолого-педагогічної науки полягає в тому, щоб не тільки поставити нові вимоги до педагога, але й надати йому допомогу і замотивувати до зміни орієнтирів у підходах до взаємодії з сучасними учнями, запропонувати нові змістові аспекти, шляхи їх реалізації.

Оптимальність освітнього процесу зумовлена його зорієнтованістю на врахування гідності усіх її суб'єктів, що потребує методологічного обґрунтування та методичного забезпечення. По-перше, філософи підкреслюють різницю між річчю та людиною [17; 18; 19; 20]. Якщо предмет (річ) має ціну, то людина (дитина) – безцінна, оскільки є образом і подобою Божою, об'єктом Його любові [21; 22; 23; 24]. Це означає, що кожна особистість – єдина й неповторна, має не тільки тілесну, соціальну, моральну, а й духовну природу. На відміну від речі, особистість не може бути засобом, а є метою. Але, із давніх-давен й до сьогодні все виразніше в суспільстві панує корисливий підхід в оцінці не лише речей, а й самої людини (дитини). Беззаперечна гідність людини (і дитини) виявляється в тому, що вона є вищим творінням, понад усі інші земні творіння [25; 26; 27]. Це означає, що людина покликана піклуватися про все живе, передавати дар життя іншим поколінням, постійно вдосконалюватися. Тому завжди актуальною залишатиметься потреба пояснювати у сфері масової свідомості та професійної діяльності, насамперед, педагогічної, правду про те, що людина (дитина), незалежно від віку та долі, є особистістю, а не річчю.

По-друге, належно від індивідуальних особливостей кожна дитина має свою гідність, вона не просилася на світ, а тому не може бути засобом, не може бути маніпульованою, приниженою, знехтуваною. Кожна дитина «одержує» (застає)

обставини життя (батьків, вчителя, школу, місце проживання, історичні умови). Відтак, до певного віку вона не відповідає і в принципі не може відповідати за свої обставини життя, які застає. Звідси випливає моральна вимога поваги до дитини незалежно від її віку та індивідуальних особливостей (темперамент, характер, задатки і здібності), рівня духовного, морального, соціального, психологічного, психічного і фізичного розвитку; своєї долі та обставин життя (матеріальних, соціальних, психологічних та інших умов), особливостей батьків (наявність чи навіть, взагалі їх відсутність), надзвичайних обставин (катастрофи, пожежі, війна, травми, втрати батьків чи інших рідних). Отже, основна вимога до людських стосунків в т.ч. у сфері педагогічної діяльності – приймати іншого таким, яким він є, бо дитина не винна, що вона така (тілесні вади, особливості психічного та особистісного розвитку), виявляти повагу до кожної людини (дитини). Одночасно, повага не означає, що ми не можемо спробувати виправляти "помилки" обставин та інших людей, але це "виправлення" має відбуватись у любові, а не в осудженні, у реалістичній оцінці ситуації та готовості прощати негідні вчинки, дії тощо.

По-третє, кожна народжена дитина не тільки унікальна і неповторна, але й має свою неповторну місію на землі (життєві цілі, смисли, завдання). Одночасно вона має спільне з іншими людьми, здатна оволодіти фундаментальними здатностями вірити, любити, творити добро і боротися зі злом, володіти свободою і бути відповідальною, надіятися. Будучи єдністю тіла, душі і духу [28; 29; 30] , прагне досягати зрілості й повноти життя в любові, вона може чи навіть, повинна розвинути свої задатки й можливості, але самостійно це зробити ще не може. Звичайно, з віком суб'єктність дитини у своїй долі зростає і цю закономірність необхідно врахувати педагогу.

Як показує наше дослідження, неоптимальність уявлень про педагогічну взаємодію зумовлений неадекватними уявленнями вчителів про: 1) людину взагалі та учня зокрема в єдності духу, душі та тіла; 2) особистісні здатності вірити, любити, творити добро і свободу, надіятися, про право людини (учня і вчителя), бути індивідуально неповторною особистістю; 3) вимогу рівноправності усіх суб'єктів освітньої взаємодії (вчителя і учня), несиметричність обов'язків і прав вчителя та учнів, коли до першого ставляться тільки вимоги та обмежуються права, наприклад, бути неповторною особистістю, а до другого (учня) – перевищуються права і не акцентується увага на обов'язках, наприклад, поважати вчителя як неповторну особистість; 4) структуру освітнього процесу в єдності субпроцесів навчання, виховання і розвитку; 5) гідність усіх учасників освітньої взаємодії (учнів, педагога); 6) забезпечення активної взаємодії усіх учасників на моральних засадах, не тільки вчителя й окремого учня, але й учнів між собою, взаємодія між окремими мікрогрупами, що існують у класі тощо.

У зв'язку з вище наведеним, ми запропонували поняття «позитивна педагогічна взаємодія» для характеристики цілісної системи взаємодії вчителя та учня (група, клас) з одного боку, та учнів, груп та класу між собою, з другого, спрямованої на засвоєння знань, необхідних для життєдіяльності, формування психологічної готовності до духовного та морального вдосконалення (самовдосконалення і взаємовдосконалення), набуття практичних життєвих компетенцій, дотримання духовних ідеалів, реалізація духовних здатностей, моральних норм і правил, виховання інтересу до саморозвитку і самовиховання підростаючого покоління.

В основі процесу організації позитивної освітньої взаємодії покладено вищі духовні та моральні цінності,

прагнення до самопізнання й самореалізації, намагання жити за духовними заповідями – законами добра, істини, краси, любові, миру й гармонії, розуміння вищого сенсу власного життя – творити добро людям, діяти на благо інших, коли моральність безпосередньо орієнтує поведінку особистості. Вона виявляється у відповідних духовних уявленнях, опосередкованих впливом педагога на учня й впливом на себе самого учня (самовиховання) на духовних та моральних засадах, ґрунтується на аксіологічному підході до процесу освіти і спрямована на формування духовних і моральних цінностей школярів. У ній поєднується позитивний педагогічний вплив й активність та самоактивність (самовпливи) учня. Її зміст та способи визначають завдання навчання, виховання і розвитку дітей згідно духовних, моральних ідеалів, передбачаючи зміну стану актуального внутрішнього світу учня і вчителя, конструктивне вдосконалення їх властивостей та якостей.

Стратегією втілення в освітню практику позитивної педагогічної взаємодії є духовно-моральна практика педагога у стосунках з учнями, учнів між собою та учнів у стосунках з вчителем. Її суть полягає в тому, щоб, з одного боку, зберегти духовно-моральну гідність і вірність відповідним особистісним цінностям, а з іншого – наблизитись до розуміння, сприйняття та прийняття учня, зокрема, його внутрішнього світу та досвіду. У цій взаємодії зусилля педагога спрямовуються на розвиток цілісної, духовно, морально, соціально і психологічно здорової, творчої особистості, внутрішньо готової до позитивної взаємодії з довкіллям (рідними, ровесниками, педагогом, дорослими взагалі). Завдяки розумінню та прийняттю особистості учнів, педагог створює умови, щоб у них виникла можливість відчувати власні високі духовно-моральні покликання і надбання

та сприяти їх розвитку. Це передбачає духовно-моральну позицію вчителя та учнів (творення добра, здатність розрізняти добро і зло, проявляти любов, готовність до благодійної діяльності), творення простору відповідальної свободи, позитивного ставлення до індивідуальності як педагога, так і учнів; культивування та оволодіння духовно-моральною поведінкою (допомога у навчанні і розвитку, готовність служити людям і українській державі, духовна розсудливість, добра воля) [31; 32; 33]. У ній використовуються сучасні технології освіти, побудовані на інтерактивних методах.

Основні принципи позитивної взаємодії базовані на центральній чесноті – любові, яка знаходить вияв у відповідних переконаннях, позитивному ставленні до себе, до інших людей й довкілля; рисах і якостях особистості; конкретних діях, вчинках, позиціях, ставленнях та оцінках [34; 35; 36; 37; 38; 39; 40]. Вони конкретизуються у: а) спрямованості педагога та учнів на співпрацю й досягнення згоди та порозуміння в різних комунікативних ситуаціях, спільному, через діалог пошуку взаємоприйнятних рішень; б) повазі, шанобливому й неупередженому ставленні педагога до учнів, учнів до педагога, учнів – один до одного, створення умов, щоб кожен учасник міг себе проявити в той чи інший спосіб, розуміння і терпеливості у ставленні до інших; в) педагог проявляє відповідальність за культивовані ним ідеали та норми, свої слова, дії, поведінку, позиції, оцінку, емоції тощо; г) проявляє розуміння, довіру, доброту, милосердя, чуйність, одночасно реалізуючи, виражаючи та морально стверджуючи власну особистість, гідність, індивідуальність; г) презентує себе учням як сильна, здорова, позитивно самонастановлена, самодостатня і відкрита до взаємодії, здатна не піддаватися маніпулятивним впливам особистості і

не представляти себе як нездатна до взаємодії (егоїстична, конфліктна, слабка, неспроможна розв'язувати свої проблеми, піддатлива до маніпулятивних впливів).

У найзагальнішому змістовому плані позитивна взаємодія педагогів і школярів спрямована на: а) цілеспрямоване забезпечення становлення особистості школярів: оволодіння фундаментальними здатностями особистості, сильним, здоровим і розвиненим Я, засвоєння внутрішніх настанов, уявлень, принципів, що визначають духовно-моральний розвиток (духовні і моральні цінності і почуття та якостей – милосердя, чуйність, доброта, любов, відповідальність тощо); високоморальну поведінку, розвинені інтелектуальну та емоційно-вольову сфери майбутнього громадянина; б) оволодіння життєвими компетенціями (ставити і досягати життєві цілі, складати та реалізовувати життєві плани тощо); в) на засвоєння знань, оволодіння вміннями та навичками.

Конкретною змістовою характеристикою позитивної освітньої взаємодії є організація вчителем освітнього процесу з учнями, з якими він працює, складовими якого є навчання, виховання і розвиток школярів та розвиток вчителя (оволодіння особистісними здатностями, стилем діяльності, професійними компетенціями) [41; 42; 43]. Така двостороння взаємодія забезпечує позитивний освітній результат навчання, виховання і розвитку учнів та вчителя.

Висновки. Суттю позитивної освітньої (педагогічної) взаємодії є врахування у змістовому плані педагогом цілісного уявлення про людину в єдності тіла, душі та духу, про освітній процес в єдності процесів навчання, виховання та розвитку, у кожному з яких виділяються три субпроцеси: навчання, самонавчання, взаємонавчання; виховання, самовиховання і взаємовиховання; розвиток, саморозвиток і взаєморозвиток. Суб'єктами цих процесів є вчитель, учні та групи. Вимогою до

всіх суб'єктів (вчителя, учнів) є їх орієнтація на повагу гідності кожного іншого учасника, забезпечення її доцільної результативності, пошук резервів підвищення її ефективності. Основна духовно-моральна та соціально-психологічна засада позитивної педагогічної взаємодії є любов педагога до кожного учня, любов учнів до педагога, любов учнів один до одного. У позитивній освітній взаємодії нормою стосунків її суб'єктів є не просто толерантність, а взаємна повага гідності один одного, підтримання один одного, не зважаючи на індивідуальність (рівень розвитку, акцентуації характеру тощо), ситуацію розвитку та особливі освітні потреби іншого (проблеми з руховим апаратом, зі слухом, зором чи інтелектуальні можливості) та самопідтримку. Усі учасники освітньої взаємодії (вчитель, учні, мікрогрупи) поважають власну гідність та честь і гідність кожного іншого учасника взаємодії, не зважаючи на його індивідуальні потреби, загальнолюдські потреби володіти свободою, потреби у самовираженні, самореалізації та моральному самоствердженні.

Список використаних джерел:

1. Вишневський, Омелян Іванович. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. / Омелян Вишневський. – Вид. 2-ге, доопрац. і доп. – Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.
2. Кремінь В.Г. Філософія людиноцетризму в освітньому просторі / В.Г. Кремінь. – К.: Педагогічна думка, 2009. 520 с.
3. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ: Либідь, 2002. 559 с.
4. Кремінь В.Г. Філософія людиноцетризму в освітньому просторі / В.Г. Кремінь. – К.: Педагогічна думка, 2009. 520 с.

5. Тищенко С.П., Вовчин-Блакитна О.С. Моральні аспекти сучасної цивілізації // Енциклопедія сучасної України. Т.21 // Інститут енцикло-педичних досліджень НАН України. Вінниця, 2019. – С. 525 – 526.

6. Васянович Г.П. Ноологія особистості: навчальний посібник для студентів і викладачів гуманітарних дисциплін // Г.П. Васянович, В.Д. Онищенко – Львів: Сполом, 2012. 224 с.

7. Гірняк А. Психологія модульно-розвивальної взаємодії: монографія. Тернопіль: ПВД «Університетська думка». 2020. 376 с.

8. Матласевич О.В. Психологія розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських вищих навчальних закладах XVI – XVIII століття; монографія. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2020. 576 с.

9. Вишневський, Омелян Іванович. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. / Омелян Вишневський. – Вид. 2-ге, доопрац. і доп. – Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.

10. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. / М. М. Фіцула. – Вид. Третє, перероб. і допов. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2013. 230 с.

11. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. / І. А. Зязюн. – Київ : МАУП, 2000. 309 с.

12. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ: Либідь, 2002. 559 с.

13. Матласевич О.В. Психологія розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських вищих навчальних закладах XVI – XVIII століття; монографія. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2020. 576 с.

14. Мельник О.А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції: Монографія / О.А. Мельник. – Київ. Альфа Реклама, 2020. 656 с.

15. Огірко О. В. Християнська педагогіка: навч. посіб. / О. В. Огірко. – Львів: МАУП, 2005. 63 с.

16. Савчин М.В. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри: монографія / Мирослав Савчин – Дрогобич: ПП «Посвіт», 2019. 232 с.

17. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. / І. А. Зязюн. – Київ : МАУП, 2000. 309 с.

18. Кремінь В.Г. Філософія людиноцетризму в освітньому просторі / В.Г. Кремінь. – К.: Педагогічна думка, 2009. 520 с.

19. Мельник О.А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції: Монографія / О.А. Мельник. – Київ. Альфа Реклама, 2020. 656 с.

20. Платон. Держава / Платон; пер. з давньогрецької Д. Коваль. – К.: Основа, 2000. 355 с.

21. Мельник О.А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції: Монографія / О.А. Мельник. – Київ. Альфа Реклама, 2020. 656 с.

22. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фах. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 448 с.

23. Нуллэнс Патрик, Миченер Рональд. Многомерная этика. Нравственное богословие в контексте постмодернизма – К.: Книгоноша, 2015. 304 с.

24. Старець Паїсій Святогорець. Слова. Т.5. Пристрасті і чесноти / Стрий: Редакція журналу "Премудрість Божа Софія", 2009. 327 с.

25. Васянович Г.П. Ноологія особистості: навчальний посібник для студентів і викладачів гуманітарних дисциплін // Г.П. Васянович, В.Д. Онищенко – Львів: Сполом, 2012. 224 с.

26. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фак. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 448 с.

27. Старець Паїсій Святогорець. Слова. Т.5. Пристрасті і чесноти / Стрий: Редакція журналу "Премудрість Божа Софія", 2009. 327 с.

28. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фак. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 448 с.

29. Нуллєнс Патрик, Мичєнер Рональд. Многомерная этика. Нравственное богословие в контексте постмодернизма – К.: Книгоноша, 2015. 304 с.

30. Савчин, М.В. Духовна парадигма психології: монографія / Мирослав Савчин. – К.: Академвидав, 2013. 224 с.

31. Аболіна Т.Т. Моральні цінності // Енциклопедія сучасної України. Т.21 // Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Вінниця, 2019. – С. 525.

32. Савчин М.В. Моральне здоров'я // М.В. Савчин // Енциклопедія сучасної України. Т.21 // Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Вінниця, 2019. – С. 527 – 528.

33. Тищенко С.П., Вовчин-Блакитна О.С. Моральні аспекти сучасної цивілізації // Енциклопедія сучасної України. Т.21 // Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Вінниця, 2019. – С. 525 – 526.

34. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. / І. А. Зязюн. – Київ : МАУП, 2000. 309 с.

35. Матласевич О.В. Психологія розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських вищих навчальних закладах XVI – XVIII століття; монографія. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2020. 576 с.

36. Мур, Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фак. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 448 с.

37. Огірко О. В. Християнська педагогіка: навч. посіб. / О. В. Огірко. – Львів: МАУП, 2005. 63 с.

38. Нулленс Патрик, Миченер Рональд . Многомерная этика. Нравственное богословие в контексте постмодернизма – К.: Книгоноша, 2015. 304 с.

39. Савчин М.В. Моральне здоров'я // М.В. Савчин // Енциклопедія сучасної України. Т.21 // Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Вінниця, 2019. – С. 527 – 528.

40. Старець Паїсій Святогорець. Слова. Т.5. Пристрасті і чесноти / Стрий: Редакція журналу "Премудрість Божа Софія", 2009. 327 с.

41. Вишневський, Омелян Іванович. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. / Омелян Вишневський. – Вид. 2-ге, доопрац. і доп. – Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.

42. Матласевич О.В. Психологія розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських вищих навчальних закладах XVI – XVIII століття; монографія. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2020. 576 с.

43. Огірко О. В. Християнська педагогіка: навч. посіб. / О. В. Огірко. – Львів: МАУП, 2005. 63 с.

